

EEN ANDERSOORTIGE VRIJHEID

Serie Verzet en Overgave

Nu ik zelf tegen de 65 loop en we de weken ingaan dat we hier in het land 75 jaar bevrijding gedenken, kan bij mij zomaar weer de vraag opkomen: wat heb ik eigenlijk meegemaakt? Ik, van na de oorlog. Die wel de nodige soberheid ervaren heb in een zeker niet overdadige jeugd, waarin nog weinig te besteden was en er niet veel nieuws in huis kwam, maar in grote lijnen was het leven goed. Het land werd opgebouwd, wat op enig moment ook bij ons thuis voelbaar werd. Ik herinner me de eerste televisie, de eerste koelkast en wasmachine, de eerste auto en zelfs een eerste buitenlandse vakantie. Maar nooit was ik iemand verloren. Mijn zus had in de oorlog iemand verloren: haar moeder, die ook de eerste vrouw van mijn vader was. Van wie de foto op de schoorsteen stond. Mijn vader, die zijn eigen moeder verloor aan het begin van de Eerste Wereldoorlog, waar zij een einde maakte aan haar leven.

En vandaag, in de week na Pasen begint onze serie Verzet en Overgave waarvan de titel afgeleid is van het beroemde boek vol brieven en aantekeningen van een man die Bonhoeffer heette. Je zou kunnen zeggen een gekruisigde van de recente geschiedenis. Die vlak voor de bevrijding op 9 april 1945 door ophanging aan het einde van zijn leven kwam. Na twee jaar gevangenschap. In deze tijd van Corona-afzondering kun je je zulke situaties en gevoelens iets beter voorstellen. Sommige ouderen denken terug aan die tijd, toen ze ook binnen moesten zitten, het buiten gevaarlijk kon zijn, de onzekerheid van wat er komen zou, wanneer het weer gewoon zou zijn. Al blijft een huis iets anders dan een cel, dan gevangenschap.

Bonhoeffer werd geboren in 1906 in een deftig gezin van 9 kinderen in Berlijn. Ze waren niet kerkelijk. Zijn vader was psychiater en ziekenhuisdirecteur, zijn moeder een gelovige, niet kerkelijke vrouw. Wel bijzonder dat een zoon uit zo'n gezin ervoor kiest theologie te gaan studeren. Dat zou nu vast niet gauw gebeuren. Hij had een brede belangstelling, reisde graag, was een poos predikant in Engeland en even in Spanje en heel kort in New York, waar hij in 1939 na drie weken alweer het laatste schip richting Duitsland nam, om in de barre omstandigheden die zich daar aandienen bij zijn eigen mensen te zijn. Hij werkte nog onder kansarme jongeren in Berlijn. Allemaal in de tijd dat het fascisme opkwam, waaraan de Duitse kerk zich vrijwel kritiekloos overleverde.

Bonhoeffer zelf sloot zich bij de Bekennende Kirche aan, die zich tegen het fascisme verzette, en vervolgens ook bij de contraspionagedienst van het Duits verzet. Daar raakte hij betrokken bij een plan tot een staatsgreep en zo kwam het dat hij in 1943 gearresteerd werd en gevangen gezet. Zo begon de beroemd geworden briefwisseling met zijn ouders, zijn verloofde en vooral zijn vriend Eberhard Bethge, die hij door de gelukkige medewerking van het gevangenispersoneel ongecensureerd kon schrijven. De ene brief na de andere die na de oorlog werden uitgegeven. Ontroerende brieven, die laten zien hoe betrokken hij was en geëngageerd. Zonder zelfbeklag en meestal vol vertrouwen. Al is er ook een gedicht waarin hij schrijft: ben ik hoe ik op anderen overkom - vriendelijk, evenwichtig, zoals ze tegen me zeggen, of ben ik wat ik zelf weet: onrustig en vol heimwee, ziek als een gekooide vogel, snakkend naar lucht soms, opgejaagd wachtend en soms machteloos bang. Het is hetzelfde gedicht waarin hij zijn lot in Gods hand legt. Dat hij besluit met woorden die rijmen op psalm 139 "Wie ik ook ben, Gij kent mij. Ik ben van u, mijn God".

Een God, die hem zoals blijkt uit de brief die we vandaag hebben gehoord, in de gevangenis voor veel vragen stelde. Wat is het eigenlijk voor geloof, dat godsgeloof van ons mensen, als de meesten in de oorlog nauwelijks in verzet komen en wel God van alles toedichten: die wel dit zal hebben voorzien of gewild, of dat, maar toch niet wat nu gebeurt! En, alsof de gevangenschap hem ondanks alles ook een soort nieuwe vrijheid schonk die isolement een mens kennelijk ook brengen kan, begon hij over al die dingen na te denken en bij wat mensen geloven steeds meer vragen te stellen.

'Misschien bestaat dat goddelijk a priori helemaal niet', waar we altijd vanuit zijn gegaan. schrijft hij. Als we God te voorschijn roepen bij alles wat onze pet te boven gaat, wat gebeurt er dan als we straks steeds meer kennis krijgen, steeds meer kunnen verklaren van de metafysica, de natuur en de psychologie. Over wat we niet weten kunnen we misschien maar beter zwijgen, zei Bonhoeffer, dan de lege plekken in te vullen door overal God bij te halen: Als ik het niet weet, weet God het. Als ik het waarom niet ken, dan heeft God het gewild. Dat soort denken. God kan geen gatenvuller zijn, een Lückenbüsser. Bonhoeffer voorzag, zo blijkt uit zijn brieven, een naoorlogse maatschappij, waarin de mens steeds mondiger zou worden. Een religie-loos tijdperk voorspelde hij. Waarin de mens niet meer afhankelijk zou zijn van God en God omgekeerd niet meer overal zou worden bijgehaald waar wij geen raad mee weten.

En toch betekende dit voor Bonhoeffer geen afschaffing van het christendom. Eerder bepleitte hij een areligieus christendom dat de mens niet langer kleinhoudt, maar onze mondigheid serieus neemt. Een christendom niet met een bovenaardse God, maar een God middenin het leven, in de samenleving.

Het is een wonderlijke ervaring zijn teksten nu te lezen, die eerlijk gezegd toch wel vroom overkomen. Meer dan eens had ik de ervaring vervreemd te zijn. Herken ik mezelf hier nu in? Tegelijk heeft hij op dit punt gelijk gekregen. Wij zijn een mondige wereld geworden. We zijn een seculiere samenleving, waarin geloof het dikwijls aflegt tegen de ratio van het verklaren en de bèta-wetenschappen hogere ogen gooien dan de theologie. En nog altijd inspireert Bonhoeffer velen, overigens ook aan evangelische zijde – tot een kritische geest van verzet, van niet meewillen in de waan van de dag en tot overgave vanuit een besef als mensen ook afhankelijk te zijn.

Zelf kennen we ook die worsteling. Hoe te kiezen, te leven. De vraag of we over God misschien ook beter maar kunnen zwijgen, maar dan verlies je misschien ook weer iets. Bonhoeffer wilde God niet opgeven. Hij voorzag hoe na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog straks niemand meer in God zou kunnen of willen geloven. Tegelijkertijd voorvoelde hij ook hoe dat een verlies zou kunnen zijn. Dat woord God dat immers niet alleen verklaren wil of oorzaak zijn, maar ook staat voor een wereld die in beweging is, niet hoeft te blijven zoals die is, voor dromen van mensen naar vrijheid en recht en toekomst groter dan ons hart. Een god die ingepalmd kan worden in machtsmisbruik maar ook ruimte kan geven aan poëzie, introspectie en gebed, spatten kan van geestkracht en maatschappijkritiek, in de oudtestamentische zin van bevrijding uit wat ons knecht. Jammer dat wij het Nieuwe Testament zo weinig lezen vanuit het Oude, vond hij. Bonhoeffer, die aan het begin stond van een nieuwe naoorlogse theologie, een tijdperk waarin een definitief einde kwam aan heel wat zekerheden over God. Wat wil je na die vreselijk oorlogstijd? Tegelijk dacht hij na over wat er verloren zou gaan en zo ontdekte hij in de theologie zowel de kracht van het verzet tegen het kwaad en het opkomen voor het goede, als de kracht van gebed en geloofsovergave. Die beide volgens hem noodzakelijk waren. Een aparte combinatie van een moderne geest en tegelijk vroom en devoot. Bonhoeffer die een mens bleef van gebed en meditatie en iedere dag in de Bijbel las, meer dan wie van ons waarschijnlijk doet.

Zijn grootste vraag: wie Christus zou zijn in de seculiere wereld die hij zag aankomen. Als die niet langer het centrum zou zijn van een kerkelijk-religieuze wereld, zou hij dan ook gids van de niet-religieuze mens kunnen zijn? Deze Jezus van Nazaret die in zijn eigen politiek bewogen tijd onder Romeinse bezetting (waar velen met hem de kruisdood stierven) de kern van de Oudtestamentische bijbel zo geleefd had en hooggehouden. Wie het niet ging om religiositeit of instituten, maar om recht en vrede, brood voor allen, de vernederde op de troon.

In onze tijd, zeggen sommigen, weten we van verzet langzamerhand wel genoeg. Een hele generatie groeide er mee op vooral iets te doen. Anderen zeggen: maar pas op: nu individuele spiritualiteit zo in de belangstelling staat, raken verantwoordelijkheid en engagement soms ook uit het zicht. In onze Dominicus proberen we woord en daad, het persoonlijke en het politieke, verzet en overgave bij elkaar te laten horen. Dat is moeilijk genoeg, maar belangrijk. Bonhoeffer, die we kunnen bewonderen om de manier waarop hij zich in afzondering bleef ontwikkelen en engageren, heeft in veel van zijn voorspellingen gelijk gekregen aangaande de seculiere wereld waarin we nu leven. Zal de mens nog mondiger worden of is die mondigheid nu wel bereikt?

In deze crisis waarin ook een nieuwe generatie ineens iets meemaakt van een grootte die we niet gauw zullen vergeten en we met onze neus gedrukt worden op de grenzen van onze autonomie, zouden we die vragen opnieuw kunnen overwegen. Zijn we vooral geroepen tot mondigheid en wat we zelf naar onze hand kunnen zetten, of ook tot een nieuw besef afhankelijk en ontvankelijk te zijn? En kan mondigheid - met alle kennis die we hebben, alle verworvenheden van deze tijd, alle vooruitgang - ook inhouden dat we weten verbonden te zijn? Niet als een terugkeer naar onmondigheid, maar als een andere volwassenheid van opgedane wijsheid, in een wereld waarin we steeds meer zien dat daar nooit één belang op zichzelf heersen kan, van de ratio of de westerse wereld alleen, geld of vooruitgang, maar waarin we afhankelijk zijn van elkaar en ook van soms niet te voorspellen spelings van de natuur, in een wereld waarin alle leven samenhangt met ander leven en waar we dus behoedzaam mee om moeten gaan. Wie weet zullen we iets bescheidener worden, maar ook een andersoortige vrijheid ontdekken. Wie weet zelfs God-gerelateerd. Zoals waar sommigen, vaak onder ellendige omstandigheden, zoals Bonhoeffer, deel aan kregen. Een vrijheid van een andere orde. In een geschiedenis die – soms bizar en ons te boven - altijd voor nieuwe wendingen zorgt.

Juut Meijer

We lazen fragmenten van brieven van Dietrich Bonhoeffer aan Eberhard Bethge uit *Verzet en Overgave*

Juut Meijer is te bereiken via 'Juutmeijer@dominicusamsterdam.nl'